

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏ DAXİLİNDƏ SÖZLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Cümlədə sözlərin – cümlə üzvlərinin sıralanması dil daşıyıcılarının həyatı dərk etmə və düşüncə tərzindən asılıdır. Çünki subyekt, hərəkət və obyektin nitq prosesində sıralanması bu amildən kənarda mümkün deyildir. Bunlara müvafiq olaraq mübtədə və ya xəbərin cümlənin önünə və ya sonuna yerləşməsi hərəkət və ya subyekt anlamının milli-etnik qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Cümlədə sözlərin sıralanması mübtədə və xəbər mərkəzləri əsasında reallaşır və ya xətti xarakter daşıyır.

S.Abdullayev Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası adlı kitabında öz fikrini belə izah edir: “Azərbaycan dilində sadə cümlələrin təsnifatı baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə aparılır; cütlərkibli və təktertibli cümlələr bu kriteriya əsasında müəyyən edilir. Cümlənin digər üzvləri isə bu iki cümlə üzvlərinin ətrafında yığılaraq onları tərz, zaman və s. kimi münasibətlər cəhətdən aydınlaşdırır. Ona görə də iki mərkəzin cümlədə müxtəlif mövqelərə çəkilməsi cümlədə sözlərin funksional yerləşməsinə təsirsiz qalır. Lakin onların baza quruluşunun müvafiq yeri vardır, o, funksional yerləşməyə nisbətə sabitdir. Təktertibli və cütlərkibli cümlələrdə sözlərin müvafiq sıralanma qaydası vardır. Buna görə də qeyd olunan cümlə tiplərində sözlərin sıralanmasını nəzərdən keçirək” (1, s. 123).

Sadə cümlələrdə söz sırası. Müxtəsər, təsdiqdə olan nəqli cümlə invariant cümlədir; digər sadə cümlə növləri, eləcə də genişləndirilmiş cümlələr üçün bazadır. Buna müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması da cümlədə sözlərin sıralanma qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. Məs., He left a calmness (G.Seymour). At close quarters. Bu cümlədə S – V strukturuna malikdir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq: O ağlamırdı. Bu cümlə də S – V strukturundadır. Azərbaycan - türk cümlələrində S – V strukturunun təkamülü S – V – S strukturuna baş vermiş sonuncu subyektin şəxs şəkilçiləri ilə ifadəsi qərarlaşmışdır. Əslində müasir dövrümüzdə S – V tipli sıralanma S – V – S, yəni qeyri-müstəqil subyektlə tamamlanır.

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” adlı kitabında belə yazır: “Lakin müasir dövrümüzdə qeyd olunan bu məntiqi xüsusiyyət “S – V” strukturu üzrə cümlə üzvlərinin müstəqil funksiyası ilə reallaşır. Sonradan subyekt-mübtədə və verb-xəbər mühitinə daxil olan üzvlər cümlənin genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu xüsusda sifətlərin, feili sifətləri və feili sifət tərkiblərinin mübtədadan əvvəl gəlməsi cümlədə sıralanma baxımından təyin-təyonolunan münasibətlərinin şərtləndirir, cümlənin ağırlıq-semantik mərkəzi mübtədəyə düşür; ona görə də tamamlıq və zərfliliklər xəbər sferasına düşməklə xəbərin predikat mərkəzi kimi aparıcı rolunu müəyyənləşdirir” (4, s. 94).

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində təyin, təyin olunandan əvvəl gəlir. Bu qanunauyğunluq təyin roluna girən söz, söz birləşməsi və tərkibləri ön mövqeyə çıxarır. Məsələn:

1) “This old man talks nonsense” (3, s. 54);

2) “A warm wind came with daylight and he could hear the snow melting in the trees and the heavy sound fits fallin” (3, s. 236);

3) “After waiting for 25 minutes Heinrich Gunter agreed with a persistent taxi driver that he would pay the fare asked, in hard currency” (6, s. 398).

1. “**Qatı** duman suyun üzünü бүürdü” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

2. “**Uzunquyruqlı** quş balıq axtarırdı” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

3. “**Balaca** uşaqlar, dəlləklər, küçələrdə dükan açmış yamaqçılar, çəkməçilər elə bir yarışa girmişdilər” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

4. “Kənarda **iri, yastı daş döşənmiş** küçənin hər iki tərəfi dükan idi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

5. “**Kəndin üstünə çökən** qaranlıq qaorxmış kimi Cahandar ağanın həyətinə yaxın gəlmədi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Bəzən də həmcins mübtədalar təyinlə müşayiət olunur; bu vaxt da əvvəldə qeyd etdiyimiz prinsip pozulmur:

“**Sıldırım** yarpaqlar, **silkənli, burulğanlı** sular nəriləyib dəli Kürün şaxələnməmiş qolları gözüünün önündən keçdi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Həmcins mübtədalar ümumiyyətlə, vahid mübtədə statusunu inkar etmir; o statusun əlamətlərində də qorunur. Məs.: Our marksman and your eye witness, and the hornet’s nest stirred... (6, s. 328).

1. “**Göyün üzü** tərtemiz idi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”) (söz birləşməsi)

2. “**Onun çiyinləri** qalxıb-enir, bütün bədəni titrəyirdi” (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Ədəbi dil normasına görə təyinlə təyin olunanın yerinin dəyişməməsi səbəbindən təyin mübtədə münasibətləri struktur cəhətdən dəyişməzdir.

Mübtədanın genişləndirilmiş üzvlərlə ifadəsi strukturca mürəkkəb olsa da, vahid bir üzv kimi mövcud olur, onların struktur mahiyyəti yox, qrammatik məntiqi anlamı diqqət mərkəzində durur. Təktertibli cümlələrdə mübtədə və ya xəbər buraxıla bilinir. Mübtədə iştirak etməyəndə şəxs sonluqları onu əvəz edir, yəni məntiqən mübtədə meydana gələn vahidin qrammatikləşmiş variantında ifadə olunur. Bu heç də yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri inkar etmir; çünki müasir dil nöqtəyi-nəzərdən qrammatikləşmiş subyekt müstəqil deyil, xəbərin morfoloji göstəricisinə

⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. ADİU “Xarici dillər” kafedrası

çevrilmişdir. Müstəqil subyekt qeyd etdiyimiz strukturda birinci subyektdir, yəni mübtədər. Sadə cümləyə müxtəsər cümlənin ikinci üzvü xəbərdir; o predikatdır. Predikat hansısa yeni məlumatı verir. Xəbərlər feili və ismi olmaqla iki cür ifadə formasına malikdir. İsmi xəbərlər *was, were, idi, imiş* köməkçi vasitələrin (eləcə də digər köməkçi fellər vasitəsilə) köməyi ilə ifadə olunur. Adlara predikativliyi verən də qeyd etdiyimiz köməkçi vahidlərdir; məlumat yükü də onların yaratdığı xəbər zonası ilə bağlıdır. İngilis dilinin söz sırasına uyğun xəbər həmişə mübtədadan sonra gəlir. Azərbaycan dilinin söz sırası qaydasına görə xəbər həmişə cümlənin sonunda gəlir. Bu xüsusiyyət təkcə dilçilik qanunları ilə deyil, həm də entolinqvistik düşüncə ilə bağlıdır. Əvvəlki bölmədə izah etdiyimiz kimi bu istiqamətdə tipoloji təsnifat da aparılmışdır.

S.Nuriyeva öz əsərində yazır: “Azərbaycan dilinin təməl sintaksisinə (*invariant*) görə xəbər sonda gəlməklə cümləyə məxsus predikativliyin ifadəçisidir, bu səbəbdən cümlənin əsas vahididir. Onun mövqeyi başqa cümlə üzvləri üçün güclü mövqe sayılır. Aktual üzvlənmə zamanı da bu məsələ kriteriya kimi qəbul edilir” (5, s. 62).

Feili xəbərlər:

1. “Sultan Əbu Səid Sara xatunun çadırının ağzında dayandığını görüb ixtiyarsız yerindən **qalxdı**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Sara xatun sultanın taxtı yanında qoyulmuş kürsüdə oturmağa gedəndə Əbu Səid uşaq sifətli Şeyx Heydəre **baxdı**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

3. “Bir azdan onlar çadırdə, döşəkçələrin üstündə bardaş qurub **oturmuşdular**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

1) “The first letters he read were very from all, very carefully written and dealt almost entirely with local happenings” (3, s. 267);

2) “Take it easy, he told himself” (3, s. 340).

Deməli, xəbər qrammatika, həm də kommunikasiya nöqteyi-nəzərindən yanaşmaq olur; hər iki halda xəbərlə bağlı fərqi məsələlər öyrənilir. Təməl sintaksisi dedikdə, baza sintaksisi nəzərdə tuturuq. Xəbər bu kontekstdə həmişə cümlənin sonunda gəlir, bu, xəbərfunksiyasını yerinə yetirən ismi xəbərə aiddir:

1. “Bir azdan sultanın anası **onun çadırında idi**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Sadə geyinmişdi, üstündə heç bir bəzək-düzək **yox idi**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

V.Asanov bu haqda qeyd edir: “Azərbaycan dilində xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi aktual üzvlənmədəki üzvlənmə üçün invariant hesab olunur; bu, struktur invariantdır. Struktur invariant ilkindir, davamlıdır və törəmədir; invariantın – dil modelinin nitqdə sərbəstləşməsi kommunikasiyanın tələblərinə uyğunlaşması ilə bağlıdır. Bu akseptdə kommunikasiya dil modelini tamamilə dəyişmir; əsasən, cümlənin bir neçə üzvü yerini dəyişir. Invariantla törəmə struktur bir-birinə qarşı dayanmır, əksinə onunla sıx bağlıdır. Əslində invariant aktual üzvlənmənin – yeni strukturun formalaşma mənbəyidir” (2, s. 271).

Tamamlıq cümlədə mübtədə ilə xəbərin arasında yerləşir və xəbər zonasına daxildir. Qeyd olunan məkanda onların yerinin sabitliyi fərqlidir. Bu barədə Ə.Cavadov yazır: “Vasitəli tamamlıqların forması onların cümlədəki yerini təmin edir”. Daha doğrusu, vasitəli tamamlığın forması onun cümlənin müxtəlif yerlərində işlənməsi üçün şərait yaradır. Bunun əksinə, vasitəli tamamlığın yeri sabitdir, onun yeri cümlədəki başqa sözlərin sırasına görə müəyyənləşir. Vasitəsiz tamamlığın yeri, onu mübtədadan fərqləndirməyə imkan verir.

Nəticə. İstər vasitəli, istər vasitəsiz tamamlıqlar xəbərə aid olduğu üçün xəbərdən əvvəl gəlir **və** misallara müraciət edək:

1. Əgər cümlə üç üzvdən (mübtədə, tamamlıq və xəbər) ibarətdirsə, tamamlıq bir qayda olaraq, xəbərdən əvvəl yerləşir:

“Heydəre **onu** bağrına basdı” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Din yolunda **döyüşə** hazırlayıq”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”). Bu strukturlu cümlələrdə tamamlığın yeri sabitdir.

Bu tipli cümlələr digər üzvlərlə genişləndirilərsə, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın yeri sabitdir, o, xəbərdən əvvəl – yəni onun yanında gəlir.

1. “Qala təslim olmaq istədiyi gün bürclərdə uzaqdan **toz qalxdığını** gördülər” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Yetirib yerdən bir ovuc **yovşan** qopardı”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998, s.123.
2. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar. II cild, Bakı: Elm, 2003, 271 s.
3. Hemingway E. For whom the Bell Tolls, p. 54; 236; 267.
4. Musayev O.İ. (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2007, s. 94
5. Nuriyeva S.T. Cerund, Bakı, 2011, s. 62.
6. Seymour G. At close Quarters. Diamond Books, 1987, 767 p., p. 398.

Açar sözlər: İngilis dili, sadə cümlə, söz sırası, mürəkkəb cümlə, Azərbaycan dili, inkişaf

Key words: English, simple sentences, word order, complex sentences, Azerbaijani language, development

Ключевые слова: английский язык, простые предложения, порядок слов, сложные предложения, азербайджанский язык, развитие

Lexical-semantic characteristics of words in simple sentences in modern english and Azerbaijan languages

Summary

The second part of a simple two-part short sentence is news; he is a predicate. The predicate provides some new information. News has two forms of expression, verbs and nouns. The noun news was, were, was, is expressed by means of auxiliary means (as well as through other auxiliary verbs).

The auxiliary units we have mentioned also give predicatives to names; The data load is also related to the news zone created by the om. According to the English word order, the message always comes after the clause.

Лексико-семантическая характеристика слов в простых предложениях в современном английском и Азербайджанском языках

Резюме

Вторая часть простого короткого предложения, состоящего из двух частей, — новость; он предикат. Предикат предоставляет некоторую новую информацию. Новости имеют две формы выражения: глаголы и существительные.

Существительное news was, were, was выражается с помощью вспомогательных средств (как и с помощью других вспомогательных глаголов). Упомянутые нами вспомогательные единицы также дают предикаты именам; Загрузка данных также связана с новостной зоной, созданной om.

Rəyçi: dosent Rəfiq Cəfərov